

ANUARIO DEL SEMINARIO DE FILOLOGÍA
VASCA «JULIO DE URQUIJO»

International Journal of Basque Linguistics and Philology

LII: 1-2 (2018)

*Studia Philologica et Diachronica
in honorem Joakin Gorrotxategi*

Vasconica et Aquitanica

Joseba A. Lakarra - Blanca Urgell
(arg. / eds.)

eman ta zabal zazu

Universidad
del País Vasco

Euskal Herriko
Unibertsitatea

Antzinateko *Iturissa*-tik gaurko *ithurri*-ra, *ezker bidetik*

*From ancient Iturissa to modern ithurri
through the left-hand door*

Julen Manterola*

EHHE - Euskaltzaindia

Abstract

In this paper, I offer new etymologies for two Basque words, iturri ‘fountain’ and ezker ‘left’. Together with Uhlenbeck, I consider iturri to be an old participle, built on the root hur ‘water’. As for ezker, I propose that it bears the same root that is present in the word hezi ‘tame’, and that its etymological meaning is something like ‘untameable’, most typically when speaking about hands.

Keywords: *Etymology, ezker, iturri, Iturissa, reconstruction of fortis stops.*

Laburpena

Artikulu honetan, iturri eta ezker euskal hitzentzat proposamen etimologiko berri bana egiten dut. Uhlenbeckekin bat, partizipio zahartzat jotzen dut iturri, eta erroa hur dela proposatu. Ezker hitzari dagokionez, berriz, hezi aditzaren erro bera dagoela proposatzen dut, eta etimologikoki ‘hezigaitz’ litzatekeela, eskuari gagozkiolarik.

Hitz gakoak: *Etimologia, ezker, iturri, Iturissa, herskari bortitzen berreraiketa.*

* Egilea Euskaltzaindiaren *Euskal Hiztegi Historiko-Etimologikoa* egitasmoko teknikaria da. Lan hau Joaquín Gorrotxategik zuzendutako Eusko Jaurlaritzako «Hizkuntzalaritza historikoa eta euskararen historia» [GIC.IT486-10], Madrilgo Ministeritzako «Monumentae Linguae Vasconum (V) [FFI2016-76032-P] eta UPV/EHUko UFI11/14 ikerketa taldeei esker egin ahal izan da.

Ricardo Gómez, José Ignacio Hualde eta Céline Mounolekin partekatu ahal izan ditut hemen jasotako zenbait kontu. Joseba Lakarrari eztabaidagai hauen gaineko desadostasuna eskertu behar diot. Harekin batera artikulu honen edizio lanean aritu den Blanca Urgelli ere proposaturiko zenbait hobekuntza eskertu nahi dizkiot. Azken-aurreko bertsio bati zuzenketak egin dizkio Joana Ibarraik. Okerrak nire.

Aurkezpena

Antzinateko euskarari buruzko jakintza iturri etengabea izan da Joaquín Gorrotxategiren lana. Horregatik, omenaldi honetarako, egoki iritzi diot *ithurri* hitzari buruzko zenbait ohar egitea, antzinateko datuek eskaintzen diguten altxorra ahaztu gabe. Horretaz gainera, haren irakaspenak antzinateko iturrietatik harago hizkuntzaren berreraiketara zuzenduak diren heinean, proposamen bat dakart *ezker* hitzaren osakerari buruz.

1. *Iturissa*-tik *ithurri*-ra

Erromatar garaiko *Iturissa* hartu ohi da *ithurri* hitzaren lehen lekukotasuntzat. Bide horretan sakonduz, hitzaren etimologia berri bat proposatuko dut atal honetan.

1.1. Aurrekariak

Alde batera utzirik *ithurri* hitzari jatorri erromantzea bilatzen dioten proposamen ustelak —*txurru* eta *turrusta* hitzekin lotu ondotik, gazt. *chorro*-raino eramane nahi du hitza Schuchardtek (1913: 303)—, emankorragoak suertatzen dira euskararen barreneko erkatzeak *iturri*-ren osaera ulertzeko.

Horien artean badira funtsik gabeak, hala nola Boudarena, *itoi*-rekin lotzen baitzuen (1948); zorrotz gogorarazten dio Lafonek (1952: 83) ezerekin baino lehenago *itogin* eta *itaizur*-ekin lotu behar dela *itoi*. Ideia interesgarriagoak kausi daitetzeke, ordea, *ithurri* hitzaren etimologiaren historiografian, barne azalpen egokiaren bidean jartzen gaituzten proposamenak. Uhlenbeckena dugu (1947: 571-572), zalantzarik gabe, nabarmenena, eta esplizituena: Wagnerren ideiak kritikatu (*it*-erroa zekusan hark), Uhlenbeckek nahiago du *i-turr-i* analizatu, eta ageriki dio izen gisa lexikalizaturiko partizipioa datekeela, *-i* partizipio markarekin; *e-garr-i* hitzarekin konparatuz, *ithurri*-ko *i-* eta *egarr-i*-ko *e-* erkatu eta aditz-aurrizkiak direla argitzen du.

Uhlenbecken analisi horren ildoan kokatzen da Gorrotxategik eta Lakarrak proposaturikoa (2001: 412): *i-turr-i* analizaturik, eta bertan partizipioa dagoela onarturik, «aflorado» glosatzen dute, zalantzarekin bada ere. Zalantza, argi dago, **tur* erroaren izaerari dagokio. Lakarrak (2011: 57), bere aldetik **dur* erroaren (> *lur*) taldean multzokatzen du, eta pentsatzekoa da ‘lurrazaleratua’ edo dukeela burutan, arestiko «aflorado» horrekin lotzeko. Ideia hori abandonaturik, ordea, **edun* + *hur* analizatzea izan da autore horren proposamen alternatiboa (*apud* Egurtzegi 2014: 266); orain, artikulua honetako hipotesia dakar integratuta bere lanik berrienean (Lakarra 2018: 116).

Analisi zuzentzat *i-turr-i* harturik abiapunturako, bada, nire ustez, beste aukerarik erroa zein izan daitekeen erabakitzeke: *hur*-ekin lotuko dut, eta jatorrizko **thur* (edo **Tur*) erro baten aukera aztertu.

1.2. Antzinateko lekukoak

K. o. II. mendeko *Γεωγραφία* hirigunearen berri ematen digu Ptolomeok (*Geographia* II 6, 67; *Iturissa* erabiliko dut hemendik goiti). Gaurko Nafarroako Aurizbe-

rri inguruan kokatu izan dute arkeologoen (Pérex & Unzu 1987)¹ eta, Aranzadiren 2011 eta 2012 arteko indusketei esker, handik bertan, baina Auritz herriko lurretan, aurkitu bide dituzte gune erromatarren aztarnak (Aranzadi 2017).

Hirigunearen kokapen zehatzari buruzko auzian sartu gabe, datu jakin bat nabarmendu nahi dut hemen: Pérex & Unzu euren lekukotasun epigrafiko bat dakarte gogora, C(AIUS) TERENTI/US MATER/NUS ETU/RISSENSIS / AN(NORUM) XVII H(OC) / L(OCO) SEPULTUS / EST. Ehortzitakoaren sorterria adierazten du ETURISSENSIS-ek eta, autoreek diotenez, garaiko geografoek emaniko berrietatik harago, hirigunearen ize-naren lehen lekukotasun epigrafikoa da berau; are gehiago, Aragoiko Sos del Rey Católico udalerrian aurkitu zuten; ez, beraz, haren kokagunetik oso urruti.

Gure ustez, esanguratsua da datu epigrafikoa *ithurri* hitzaren etimologia zehazteko; ezaguna da, eta aski agerikoa, bestalde, Antzinateko *Iturissa* hau *ithurri* hitzarekin lotu ohi dela (Mitxelena 1954: 413).

1.3. Etimologia saioa

Arestian esan bezala, *ithurri* izena partizipio lexikalizatutzat jotzen duen etimologia hobetsiko dut nik ere, baina erro gisa *ur* egon daitekeela proposatuta. Azpiatal banean, *e-* hasierari buruz, hitzaren dardarkariari buruz eta berreraiki dudan herskari bortitaz mintzatuko naiz; azken azpiatal batean, hipotesiaren laburpena eman eta hari buruzko bi ohar egingo ditut.

1.3.1. Hastapeneko *e-*

Mitxelenak ongi erakutsi zuen bezala (1961-1977: 105, 119), aditzetako *j-*, *i-* eta *e-* jatorrizko *e-* batera eraman behar dira. Gure *ithurri* partizipio gisa ikusten badugu, **eturri* da ezinbestean lehen urrats gisa berreraiki behar duguna.

Ezaguna da, bestalde, bigarren silabako bokal altu batek lehenekoa nola asimila dezakeen: cf. *eguzki* > *iguzki*, *eduki* > *iduki*, *mediku* > *midiku*, etab.; aski gertaera orokor eta antzinakotzat jotzen du Mitxelenak (1961-1977: 64-65).

Horrenbestez, erabat egiantzekoa suertatzen da **ethurri* > *ithurri* bilakaera. Horretaz gainera, izartxoak kentzeko aukera ere izan dezakegu: aurreko atalean gogora ekarri dudan ETURISSENSIS-ek lekukotuko luke *e-* forma; Mitxelenak *Iturissa*-ri buruz esandakoarekin bat eginez antzinateko ETURI- izena *iturri* hitzarekin lotzen badugu, argi dago bertan atzematen dugula beronen forma arkaikoago bat. Berreraikitako **eturri* ia erabat lekukotua genuke, beraz.

1.3.2. Dardarkariak

Antzinateko lekukotasunek beste nabardura baten berri ematen digute: dardarkari bakunarekin ageri dira, *eturi*-/ituri-. Betiere gogoan hartuta grafia defektiboaren aukera hor dagoela, esangura etimologikoa izan lezakeen aztertuko dut orain.

¹ Hirigunearen kokapenaren hipotesien zerrenda dakarte; ikus bertan, orobat, antzinatean hirigunear eginiko beste aipamenen erreferentziak.

Ñabardura hori, gure analisiaren barrenean, aditzaren erroaren azken kontsonanteari dagokio; **tur* erroa bereizi dugu, eta ikusi dugu goian **dur* erro batekin ere erkatu izan dela. Nire ustez, ordea, aukera egiantzekoagoa da *hur* ‘ur’ (isurkaria, ez fruitua) izan dadin erro hori.

Zubererazko *hur* aldaera darabilt, horixe baita, nire ustez, hitzaren formarik arkai-koena. Lakarraren erro teoriar kokatzen dut uste hau (1995 *et passim*), zeinaren arabera CVC egiturako erro lexikoak berreraiki behar ditugun.

Hitz honek, ezaguna den bezala (Mitxelena 1961-77: 334), amaierako dardarkari ahula du: bere forma mugatua *ura* da euskara batuan, ez ***urra*. Proposatzen dudana, beraz, hauxe da: esanguratsua izan daitekeela antzinatean dardarkari bakunarekin agertzea hirigune nafarraren izena (*Iturissal/Eturiss-*), eta datu honek *hur*-ekiko lotura ezartzea errazten duela.

Hitz baten etimologia proposatzen denean, formari eta esanahiari dagozkionak azaldu behar dira, ahal den neurrian. Alde horretatik, aukera egokia da *hur*-ekin lotzea, agerikoa eta azalpen beharrik ez duena baita iturriek urarekin duten lotura.

Hipotesi honek ezinbesteko egiten du **eturi* > **eturriturri* moduko aldaketa bat, dardarkariaren ahoskamoduaren aldaketarekin, bakunetik anizkunera. Aldaketa honen xehetasunak ezin ditut bere osotasunean argitu, baina, Uhlenbeckengandik hona bukaerako *-i* morfologikoa dela onartzen dugun neurrian, **itur* forma bat etengabe ahoskatu dela pentsatu behar dugu (elkartuetan dugu, cf. *Iturmendi* (*Collrach* 1218), *Yturrandur* (*AGNComp5* 1291), etab.);² forma horretan, hitz-bukaerako posizioan, **itur* formaren dardarkariak bortitzaren, anizkunaren aldeko neutralizazioa jasango zuen (Mitxelena 1961-1977: 335, Lakarra 2010: 214-215), eta **ituR* gailenduko zen jatorrizko bakundun formari.

Egiari zor, balizko eragozpen hau Antzinateko *Iturissa* / eusk. *iturri* erkatzea egiten dugun momentutik dugu; ez dagokio, hortaz, nire hipotesiari bakarrik. Bestela esanda, nire hipotesiak arazo horri heldu, eta azalpen bat ematen dio, auzi grafikotik harago jo behar balitz, betiere.

1.3.3. *Herskari bortitzaz*

Artikulu honetan zehar *ithurri* aldaera erabili dut, *iturri*-ren kaltetan. Arrazoi etimologikoa du hautu honek.

Herskari hasperenduna —edo, gutxienez <th>— duen aldaera dokumentatzen da Erdi Aroan, gutxi gorabehera ahozko euskaran iraun duen eremu bertsuan (ez dut Lapurdiko adibiderik aurkitu Erdi Aroan): Zuberoan, cf. *Per Arnaut d'Ithurrriague* (*ColBNavI* 1329), *Lostau Ithurralte* (*CenSoul* 1377), *Lostau dutthurriague* (*CenSoul* 1377); Nafarroa Beherean (Orzaizen), cf. *Per Arnaut, seynor d'Ithurralde* (*CenBNav* 1412).

Nire ustez, aukera izan genezake hemen Martineten hitz hastapeneko herskari bortitzen zantzua aurkitzeko. Ezaguna den bezala, Martinetek herskari bortitzak berreraiki zituen (1950: 228-231) eta, zioenez, hitz hastapenean **kh-* > *h-* > Ø bila-kaera izan zuten (belarrarekin irudikatu dut bilakaera orokorra). Alabaina, arazoak

² Erdi Aroko iturrietarako, nire tesirako atonduriko datu-base eta laburdurak erabili ditut.

ditugu arrastorik utzi gabe desagerturiko herskari bortitz horiek identifikatzen. Mitxelena bezala (1951: 575), «el punto crítico consiste en saber si hay indicios directos de una pérdida regular de las oclusivas sordas iniciales. Mejor dicho: existen ciertos indicios, pero su interpretación no es unánime». Ondoko orrialdeetan, Mitxelena zerrendan ematen ditu bilakaera horri egokitzeko aukera duten datuak (Martineten iradokizunak ere bilduz bertan, hala nola ekialdeko *kau* gisako erakusleak, *-tegi*, *-talde*, etab.).

Aukera gehigarri bat da hona dakardana: **ethuri* partizipio zaharrean, **thur* (edo, Martineten notazioan, **Tur*) erroak, hitz barrenean geratu zenean, ez zuen hitz has-tapenari bakarrik dagokion bilakaera erregularra izan, eta herskaria gorde zuen. Hitz beregain gisa, ordea, **thur* (**Tur*) > *hur* bilakaera erregularra izango zuen.

1.4. Hipotesiaren laburpena eta ohar zenbait

Aurreko ataletan proposaturikoaren arabera, **eTuri* berreraikiko genuke euskara modernoko *iturri*. Hipotesi honetan, arkaismoa da ekialdeko *ithurri* aldaeraren hasperentasuna, kontsonante bortitz (hots, Martinetek dioskunez, hasperendun) baten lekuko; ez da, beraz, azentuari edo loturiko herskariaren hasperentze moderno bat.

Hipotesi honek bestelako bideak irekitzen ditu, *ekharri*, *ikhusi* eta halakoak aztertzeke, horien erroak lexiko modernoko beste elementu batzuekin erkatzeke —Martínez Aretak (2006) ohartarazi zuen aditzetan ez dagokeela *h*-duen errorik—: maila formalean, *ekharri*-ren kide genuke *har(tu)* (baina *harri?*), eta esanahiaren aldetik ere ez da eragozpen larririk horiek lotzeke, cf. ing. *take*, zeinak ‘ekarri’ eta ‘hartu’ esanahiak dituen. *Ikhusi* eta *huts* hurbildu genitzake, maila formalean, baina azalpen semantiko agerikorik ez dut ikusten (baldin ez badugu azalpen oteizatarren bat bilatzen); Buckek dakarrenez (s.v. *see*), hizkuntza indoeuropar zenbaitetan ‘ikusi’ hitza ‘argi’ eta ‘distira’ adierazten duten hitzen kognatua da, baina ez du «see»-ren kognaturik zerrendatzen «empty» edo «void» esanahia duten hitzekin.

Gisa horretako erkatzeak egiten segi dezakegu, eta *ikhasi* eta *hats/hasi* lotu. Erkatze honek aski azalpen egiantzekoa du esanahiaren aldetik ere, Françoisen laneko ideiak gogora ekarrita (2008: 188-189): hainbat hizkuntza alderatuta, autore honek agerian uzten du ‘hats’ («breath», jatorrizkoan) esanahia duten hitzak beste hainbaten oinarri direla eta, horien artean, badela sail bat egoera psikologikoen, jakintzaren... alor semantikoan biltzen dena. Halako paraleloetan bilatu behar dugu *hats*-en eta *ikasi*-ren arteko lotura semantikoa.

Lat. *animus*-ek, esaterako, ‘intelligentziaren egoitza, gogo’ esanahia du, besteak beste, eta aitzin-ie. *h₂enh₁-mo-* ‘hats’ du jatorri (de Vaan s.v. *animus*); cf. lat. *animālis*, etimologikoki «qui respire, animé» (Ernout & Meillet s.v. *anima*; gr. *ἄνεμος* ‘haize’-ren kognatua da). Orobat da interesgarria ikustea, ‘arnasa hartu’ esanahirako, *spīrāre* aditzak hartu diola tokia latinez *anima* ‘hats’-en familiari; hemen dagokigun ‘ikasi’ gisako esanahietatik hurbilago, esanguratsuak dirudite gazt. *inspirar(se)* ‘eragin, ideia hartu’ (etimologikoki ‘hatsa barneratu’) eta *insuflar* (cf. *insuflar conocimiento* «jakintza ufatu») aditzek, zeintzuetan islatua ikus dezakegun ‘ikasi’-ren eta ‘hats’-en arteko lotura.

Horietaz guztietaz gain, hipotesi honi dagokio eskura ditugun testuetan **eturri* edo **ituri* moduko aldaerak bilatzea. Bistan denez, *OEHn* ez dago halakoan leku korik, baina Erdi Aroko nire datu-basean ere (Manterola 2015) ez dut adibide fi-

dagarririk aurkitu: *e*-ri dagokionez, *de* preposizioari egotz dakioke *Martin Gonçalves d'Eturrioz* (*ArchRentII* 1478), susmagarria da *Calea eturria* (*OnomVasc2* 1671) eta berantiarregiak dira *TopAlav*-ek dakartzan *Eturraran* (1800) eta *Eturrialde* modernoa. Zortetik ez, alde horretatik.

Dardarkari bakunari dagokionez, berriz, zaila da adibide ziurrik aurkitzea Erdi Aroan: izan, ugariak dira <r> grafiarekin idatzitakoak, baina grafia horrek dardarkari anizkuna ere adieraz dezake. Dardarkarien grafiaren eta fonetikaren arteko harremanaz denaz bezainbatean, baina eztabaida honetarako ez hain esanguratsuak, adierazgarriagoak dira goian aipaturiko *Iturrmendi* bezalakoak, <rr>-rekin (Mitxelena 1957: 141-142).

2. Ezker hitzaren jatorriaz

Gorrotxategik *ezker* hitzaren etimologiari buruz ohar bat egin zuen, aspaldi, berea ez zen lan batean; proposamen hura aitzakia hartuta, hitz horri buruzko proposamen berri bat egingo dut atal honetan.

2.1. Aurrekariak

Aspaldidanikoa da *ezker* hitzaren jatorriari buruzko interesa, gehienbat, esango nuke, euskararen auzo eta ez hain auzo erromantzeetan euskal jatorriko hitza dugu-lako 'ezker' adierazteko (portugesez, gaztelaniaz, aragoieraz, gaskoiz, okzitanieraz eta katalanez).

Izan da esan duenik euskarak ere beste hizkuntzaren batetik mailegatua duela hitza, batez ere zail ikusten zelako halako zabaltzea edukitzea euskal hizkuntzaren eremu murriztetik abiatuta. Schuchardtek iberieraren hondar moduan ikusi nahi du lehenik (1899: 200) eta, urte batzuk geroago, jatorri germaniarraren proposamenarekin datorkigu (1912: 275, 1. oh.). Hubschmidek ere ezinezkotzat jotzen du euskaratik abiatutako hedatze geografiko hori (1953-1957: 98).

Nik hemen ez dut zalantzan jarriko *ezker* hitzaren euskal jatorria, Lakarrak ongi erakutsi bezala (1995: 193), talde semantiko egiantzekoa osatzen baitu *-ker* bera duten beste hitz zenbaitekin (cf. *anker*, *aker*, *oker*, *poker*, *puzker*).

Euskararen barneko azalpenekin, ordea, ez dugu askoz gehiago aurreratu. Aspaldikoak dira hitzak *esku*-rekin lotzen duten proposamenak: cf. **eskuoker* (Mahn 1855: 75-76) eta **esku-erdi* (Tovar 1951a, b). Baina, Mitxelenak garbi adierazi zuen bezala (1955: 296), gaindiezina da txistukariaren arazoa: *s* > *z* bilakaera ezin da azaldu.

Hori gainditzeko, *ertz* hitzetik abiatzea proposatu izan da: *ertz* soiletik abiatzen da Sarkisian (2002), eta **her-tz-gu(n)-ger* proposatzen du Lakarrak (2011: 106, 2012: 695). Azalpen sinpleagoen artean kokatu behar da Gorrotxategiren oharra (Lakarra 1995: 193, 3. oh.): dioenez, baliteke ezezkako partikula egotea hitzaren lehen osagai gisa eta, **ez-ker* analizatuta, 'ez txar' edo litzateke, tabu arrazoiengatik sortua.

2.2. Paraleloak beste hizkuntzetan

Buckek jasotakoaren arabera (s.v. *left*), bi jatorri nagusi dituzte hizkuntza indoeuroparretan 'ezker' esan nahi duten hitzek: hizkuntza horietako batzuek ezkerreko es-

kuaren txartasunaren ideiarene gainean sortua dute hitza, ‘ahul, ezgai’, ‘motel’ edo ‘oker, bihurri’ esan nahi duten hitzen gainean.

Beste hizkuntza batzuen kasua azaltzeko, berriz, iragarpen errituak ditu hizpide Buckek: horietan, aurkakotzat zein aldekotzat har zitekeen ezker aldea, betiere puntu kardinaleri gagozkielarik, zein norabidetan begiratzen zen. Ernout & Meillet hiztegiak azaltzen duen bezala, latinezko *sinister* hitzak ‘ezker aldetik datorrena’ esan nahi du iragarpen hizkeran, eta honek ‘aldeko’ zein ‘aurkako’ esanahia har zezakeen, erritua-laren arabera: erromatar-etruskoaren arabera, hegora begira egiten zen iragarpena, eta ezkerretara zegokeen ekialdea, eta, erritual greziarrari jarraituz gero, iparrera begira egiten zen, eta eskuinetara zegokeen ekialdea. Ohitura kulturalen testuinguru horretan koka dezakegu Buckek dioskuna: ‘ezker’ esanahia duten hitzak osatzeko, maiz ‘aurkako’ esanahia duten hitzak erabiltzen dira edo, maizago, ‘on, hobe, lagunkoi, atsegin, aldeko’ eufemistikoak.

2.3. Aurreko proposamenen kritika laburra

Gure ustez, eta hala dio Lakarrak ere (2011: 106), arazo bat dago Gorrotxategi-ren oharrean: ezezkako partikula **eze* berreraiki zuen Mitxelenak (1961-1977: 422). Egia da ongi koka daitekeela ‘ez txar’-en hipotesia Buckek aukeran ematen duen bigarren taldean, ‘on, hobe’-ren inguruko esanahietan biltzen diren hitzengain. Baina formazko eragozpenak beste aukera batzuetara eramaten gaitu, ezinbestean.

Beste proposamenei begiratzen badiegu, bereziki *ertz* dakusaten hipotesiei, ez dago argi, ‘ertz’ esanahitik abiatuta, nola dugun ‘ezker’ (baldin ez badugu ‘ertz’ = ‘alde’ onartzen, jakina); hots, ez dut argi ikusten Bucken zein bi taldetan kokatu behar den eta, ezin bada horietako batean kokatu, hirugarrenaren zio semantikoak zein liratekeen. Horretaz gain, arazo formalak ikusten ditut Lakarraren bilakaeretan: **hertz-gu(n)-hon* proposatzen du *eskuin*-entzat, **erskuon* > **eskwone...* bilakaerarekin (*esku*-rentzat, **hertz-gu(n)* > **hersku* > *esku*); bada, gertakari eta aldaketan kronologiak hobeki zehaztu ezean, nik behintzat ez dut ikusten nolatan dugun *eskuin* hitzean *-s-*, eta nolatan *-z-* *ezker*-en, oinarri bera lukeen **her-tz-gu(n)-ger* aitzinformatik abiatuta.

Nire ustez, bada aukera simple bat, arazo horiek guztiak gainditzeko: aurrekoen hipotesietatik neurri batean aldentuta, **hez-ker* osaera proposatzen dut *ezker* hitzarentzat, *hezi*-ren eratorri moduan ulertuta.

2.4. Proposamen berria: *hezi*-ren eratorria

Hez(i) + *-ker* osaera proposatuta, goian aipaturiko familia ezaguneko *-ker* osagaia dugu hitzaren bigarren zatian, *anker*, *oker*, *uzker* eta horietan duguna, eta inork gutxi zalantzan jarriko duena. Ez naiz orain osagai horren etimologiaren alderdi formalean sartuko,³ baina argi xamar dago esanahiaren aldetik ‘txar, gaitz’ nozioaren inguruan biltzen direla familiako kide guztiak.

³ Ez nuke aukera galdu nahi ohar bat egiteko Gorrotxategi irakaslearentzat inoiz eztabaidagai izan den AHERBELSTE jaingo-izenari buruz (1984: 302-303). Bere lan klasikoan biltzen ditu jaingo-izen horren lehen zatian *akher* ikusteko egon daitezkeen arazo eta aukerak, besteak beste gogora ekarriz antzeko

Hitzaren lehen zatian *hezi* ikusita, ‘hezigaitz, moldagaitz’ dugu hitzaren esanahi etimologikoa (cf. gainera *-i* gabeko *hezgaitz* aldaera zaharra). Nire ustez, ongi egokitzen zaio esanahi hau Bucken lehen taldeko ‘ahul, ezgai’, ‘motel’ edo ‘oker, bihurri’ esanahi taldeari. Azalpen honetan, pentsatu beharko dugu ‘(esku) moldagaitz’ dugula bertan, antonomasiatzko litzatekeen *esku* elidituta.

OEHk dakarrenaren arabera, ‘ezkerreko alde’, ‘ezkerreko esku’ izenak, ‘ezkerreko’, ‘ezkerti’ izenondoak eta ‘ezkerretara, ezkerretan’ erabilera adberbialak dira *ezker*-en erabilera nagusiak. Nire hipotesian, beraz, ‘ezkerreko’ izenondoa izango zen hitza jatorrian (cf. *anker, oker*), eta Landuccioren *esku ezker* moduko izen + izenondo sintagmak ikusiko nituzke jatorrizko erabileretatik hurbilen. Sintagma horren bilakaera semantikoa hauxe izango zen: ‘esku hezigaitz’ → ‘esku ezker’; izenondo jatorri horren lekuko litzateke, gainera, ‘ezkerti’. Izena elidituta —*esku ezker* > (*esku*) *ezker*—, ‘ezkerreko esku’ dugu berehala. Gorputz-atalak nozio espazialak adierazteko erabiltzen dira munduko hainbat hizkuntzatan (urrutira joan gabe, cf. gazt. *frente a*, fr. *en face*), eta horren barrenean ulertu behar da ‘ezkerralde’ eta ‘ezkerrean, ezkerrean’ erabileren garapena.

2.5. Bi ohar etimologia berriaz

Hezi da etimologia berriaren oinarria, baina *hezi*-k hasperena du. Arazo hau gainditzeko, hasperenaren galera orokorra onartu behar dugu. Nire ustez, eta Lakarraren lan-ildoari jarraikiz, ez da arazo larria, are gehiago kontuan harturik *hezi* eta *heze*-ren familiakotzat jo daitezkeen *ezti*-k eta *ezko*-k ere ez dutela inon hasperenik (Lakarra 2013: 582, 36. oh.).

Arazo larriagoa da, edo gutxienez azaltzen zailagoa, azentu oxitonoa izatea hitzak ekialdean (erronkarieraz eta zubereraz). Mitxelenak lau aukera ematen ditu (1955: 297) azentu oxitono hori azaltzeko: elkarketarena, kontrakzioarena, azken silabaren galerarena edo mailegu izatearena. Maileguarena bazterturik (ikusitako dugu familia eza-guna osatzen duela euskaraz), ez dirudi ezta ere kontrakziorik edo galerarik izan denik. Elkarketaren aukerak ere ez digu ezer askorik argitzen: Larrasketen hiztegian, *-ker* duten hitz gehienak ez dira oxitonoak (cf. *óker, süsker, üzker*), eta *txinkér* da bakarra, *ixkér*-ekin batean, azentu hori duena. Iñaki Seguroiak ohartarazten didan bezala, baliteke *ezker eskuin* edo *ezker eta eskuin* moduko sintagmetan erabiltzeak eragin izana jatorrizko azentu paroxitonoaren aldaketa (*ézker* > *ezkér* (*ixkér*)), *eskuin* oxitonoaren eraginez.

txandakatze baten adibide gisa Mitxelenak berak aipatua zuen SUTUGIO/SUHUGIO bikotea (1961-1977: 256); geroagoko lan batean (Gorrotxategi 1995: 41, 12. oh.), *oiher* eta *oker* jartzen ditu elkarrean ondoan, txandakatzea oso antzinakoa izan daitekeela iradokiz (beste lan-ildo batean fra. *borgne* proposatu du *oiher*-en jatorri gisa Lakarrak, 2009: 579). Mitxelenaren eta Gorrotxategiren ikuspegiak, bistan dena, osagai hori **kher* edo **Ker* berreraikitzearen alde egingo luke, **ger*-en kaltetan; errazago azalduko genuke *anker* horrela (hots, ***anger*).

3. Azken hitza

Artikulu labur honetan, *iturri* eta *ezker* hitzei buruzko proposamen etimologiko bana eskaini dut: **Tur* ‘ur’ erroaren arabera azaldu dut *iturri* eta *hezi*-ren eratorri moduan aurkeztu dut *ezker*.

Lehenaren kasuan, agian barkatuko dit Gorrotxategi irakasleak, Antzinateko datuak behar bezalako zuhurtziaz erabili ez baditut; bigarrenarenean, lasai geratuko naiz, irakaslearen irakaspenen bidetik ibili nahi izan duen ikaslearen antzera ikusten banau.

4. Bibliografia

- Aranzadi, 2017, *Jornadas sobre las calzadas romanas en la Antigüedad : ponencias de las jornadas = Erromatar garaiko galtzadak Aintzin Aroan : jardunaldiak : jardunaldien mintzal-diak (2013-VII-19/21 Auritz-Burguete (Navarra))*. Donostia: Aranzadi Zientzi Elkarte.
- Bouda, K., 1948, «Baskisch und Kaukasisch», *Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft* 2: 3-4, 182-201 eta 5-6, 336, 351.
- Buck, C. D., 1957, *A dictionary of selected synonyms in the principal Indo-European languages*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Egurtzegi, A., 2014, *Towards a phonetically grounded diachronic phonology of Basque*. Gasteiz: UPV/EHUko doktore-tesia.
- Ernout, A. & A. Meillet, 1959 [2001], *Dictionnaire étymologique de la langue latine (4.e édition)*. Paris: Klincksieck.
- Euskaltzaindia, 1987-2005, *Orotariko Euskal Hiztegia*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- François, A., 2008, «Semantic maps and the typology of colexification. Intertwining polysemous networks across languages». In M. Vanhove (arg.), *From Polysemy to Semantic change: Towards a Typology of Lexical Semantic Associations*. Amsterdam: Benjamins. Chapter 6.
- Gorrotxategi, J., 1984, *Estudio sobre la onomástica indígena de Aquitania*. Bilbo: UPV/EHU.
- , 1995, «The Basque language and its neighbours in antiquity», in Hualde, Lakarra & Trask (arg.), 31-63.
- , I. Igartua & J. A. Lakarra (arg.), 2018, *Euskararen historia*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- & J. A. Lakarra, 2001, «Comparación lingüística, filología y reconstrucción del protovasco», in F. Villar & M. P. Fernández (arg.), *Religión, lengua y cultura prerromanas de Hispania*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 407-438.
- Hualde, J. I., J. A. Lakarra & L. R. Trask (arg.), 1995, *Towards a History of the Basque language*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins.
- Hubschmidt, J., 1953-1957, «Vasco ezker ‘izquierdo’», *Eusko Jakintza* 7, 97-100.
- Lafon, R., 1952, *Etudes basques et caucasiques*. Salamanca: Universidad de Salamanca.
- Lakarra, J. A., 1995, «Reconstructing the Pre-Proto-Basque Root», in Hualde, Lakarra & Trask (arg.), 189-206.
- , 2009, «Adabakiak /h/-aren balio etimologikoaz», *ASJU* 43, 565-596.
- , 2010, «Haches, diptongos y otros detalles de alguna importancia: notas sobre numerales (proto)vascos y comparación vasco-ibérica (con un apéndice sobre *hiri* y otro sobre *bat-bi*)», *Veleia* 27, 191-238.
- , 2011, «Erro monosilabikoaren teoria eta aitzineuskararen berreraiketa: zenbait alderdi eta ondorio», *FLV* 113, 5-114.

- , 2012, «Teoría de la raíz monosilábica y reconstrucción del protovasco: algunos aspectos y consecuencias», in J. A. Lakarra, J. Gorrotxategi & B. Urgell (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren II. Biltzarra* [*Koldo Mitxelena' Katedraren Argitalpenak 4*]. Gasteiz: UPV/EHU, 651-699.
- , 2013, «Gramática histórica vasca o vasco-iberismo», *Palaeohispanica* 13, 567-592.
- , 2018, «Euskararen historiaurrea», in Gorrotxategi, I. Igartua & Lakarra (arg.), 23-229.
- Mahn, C. A. F., 1855, *Etymologische Untersuchungen auf dem Gebiete der romanischen Sprachen*. Paris-London: Ferdinand Dümmler.
- Manterola, J., 2015, *Euskal morfologia diakronikorako: artikulua eta erakusleak*. Gasteiz: UPV/EHUko doktore-tesia.
- Martinet, A., 1950, «De la sonorisation des occlusives initiales en Basque», *Word* 6, 224-233.
- Martínez Areta, M., 2006, *El consonantismo protovasco*. Gasteiz: UPV/EHUko doktore-tesia.
- Mitxelena, L., 1951, «La sonorización de las oclusivas iniciales. A propósito de un importante artículo de André Martinet», *BAP* 7:4, 571-582.
- , 1954, «De onomástica aquitana», *Pirineos* 10, 409-455.
- , 1955, «Iruzkina: J. Corominas, *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana II. Ch-K*, Madrid 1954», *BAP* 11:2, 283-297.
- , 1957, «Las antiguas consonantes vascas», in D. Catalán (arg.), *Miscelánea Homenaje a André Martinet*. La Laguna: Universidad de La Laguna, I, 113-157.
- , 1961-1977 [1990], *Fonética Histórica Vasca (ASJUren Gehigarriak 4)*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Pérex, M. J. & M. Unzu, 1987, «Notas sobre la posible localización de *Iturissa* (Espinal-Navarra)», *Príncipe de Viana*, Anejo 7, 553-562.
- Ptolomeo, 1990, *Claudii Ptolemaei Geographia*. C. Nobbe (arg.), Georg Olms Verlag.
- Sarkisian, V., 2002, «La etimología del vasco *ezker* 'izquierdo' (reconstrucción interna)», *FLV* 91, 437-442.
- Schuchardt, H., 1899, «Zum Iberischen, Romano-baskischen, Ibero-romanischen», *Zeitschrift für romanische Philologie* 23, 174-200.
- , 1912, «Zur methodischen Erforschung der Sprachverwandtschaft (Nubisch und Baskisch)», *RIEV* 6:3, 267-281.
- , 1913, «Baskisch-hamitische Wortvergleichen», *RIEV* 7: 3, 289-340.
- Tovar, A., 1951a, «*Ezker, esku*. Notas de etimología vasca», *BAP* 7: 3, 453-455.
- , 1951b, «Más sobre *ezquer, izquierdo*», *BAP* 7: 4, 583.
- Uhlenbeck, C. C., 1947, «Les couches anciennes du vocabulaire basque», *Eusko Jakintza* 1, 543-581.
- de Vaan, M., 2008, *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages*. Leiden: Brill.

Julen Manterola

Euskal Hiztegi Historiko-Etimologikoa egitasmoa
Pedro Asua, 2-2.º (57bis bulegoa) - 01008 Gasteiz (Araba)
34 945 24 85 25
julen.manterola@ehu.eus